

סידורי תפילה מצוירים בכתבי יד

איריס פישוף

בשנת 1951 רכש בית הנכאת הלאומי בצלאל סידור בכתב יד ממשפחת יצחק פרידמן מבוהושי. היה ידוע שהספר היה בעבר ברשותו של האדמו"ר החסידי ישראל פרידמן מרוז'ין שמדרום מזרח לקייב, שנפטר ב-1850, ומאז נודע כתב היד הזה בשמו "הסידור של הרבי מרוז'ין". ב-1965, עם הקמת מוזיאון ישראל, הוא הועבר מבית הנכאת הלאומי בצלאל למוזיאון ישראל, והוא מוצג שם בתצוגת הקבע של המוזיאון. הרבי מרוז'ין, בנו של רבי שלום שכנא הנודע, חי בחצר המפוארת שלו חיי שפע ומותרות. האגדות מספרות שנהג במרכבה רתומה לארבעה סוסים עם ידיעות של כסף, ומתאים משום כך שכתב היד המפואר הזה היה ברשותו, אולם אין לנו שום עדות כתובה על כך. הספר מפואר מאוד, כתוב ביד על קלף, והוא נכתב בתקופה שספרים מודפסים היו זמינים וזולים וכל אחד יכול היה לרכוש אותם, אבל אולי מתאים לרבי מרוז'ין שהעדיף להתפלל מספר מן המאה ה-15, כתוב ביד ומצויר. (תמונה 1)

כאמור, כתב היד נרכש ממשפחתו של רבי יצחק מבוהושי שנולד ב-1903 והיה מצאצאי הרבי מרוז'ין. שתי כתובות בכתב היד מגלות שני פרקים מאלפים מתולדותיו: האחת מספרת שהסידור שייך לרבי משה אפרים, שירש אותו מרבי אברהם דב מאוברוש, שקיבלו במתנה מרבי יוסף. כלומר, הסידור היה שייך למנהיג החסידי אברהם דב מאוברוש שחי בצפת ושניצל מרעידת האדמה של שנת 1841, ומיד לאחר מותו כתב היד הועבר בירושה לאחיינו משה אפרים. מכאן ברור לנו שלפחות עד 1841 כתב היד הזה היה בארץ ישראל. איננו יודעים מתי עבר למזרח אירופה, אך הוא נדד לאחר מכן שוב, ולאחר מלחמת העולם השנייה חזר לארץ ישראל.

לסידור המאויר של הרבי מרוז'ין אין קולופון. הוא אינו מתוארך, ומקור מוצאו אינו ידוע. בתחילה, כשהגיע לבית הנכאת הלאומי, יוחס לאלזס 1460, אחר-כך פרופ' בצלאל נרקיס הציע שמוצאו מדרום-מזרח גרמניה והצביע על הקשר עם האסכולות של אוסטריה ובוהמיה.

כשחקרתי את כתב היד הצעתי מקור יותר מדויק, והמסקנות שהגעתי אליהן התבססו על מאפיינים טכסטואליים ועל השוואה סגנונית של העיטור והדמויות.

הסידור של הרבי מרוז'ין הוא ספר תפילה לשימוש אישי, המכיל תפילות לכל יום, לשבת ולחגים, כולל הגדה של פסח ופרקי אבות. יש בו 335 עמודים בפורמט די קטן, גודל הדף 18.5 ס"מ גובה ו-14.5 ס"מ רוחב. הוא נכתב על קלף בכתובה אשכנזית מרובעת, בדרך-כלל 14 שורות לעמוד, הטכסט מכסה רק שטח קטן מהדף – 8 ס"מ על 4.5 ס"מ. זהו שטח הטכסט במרכז הדף, והוא מותיר שוליים רחבים מאוד לאיור ולעיטור. הדבר אופייני לכתבי היד האשכנזים של המאה ה-15, ויש לנו דוגמאות רבות לכך. אזכיר רק אחת מהן: גם בכתב יד רוטשילד המפורסם שבאוסף מוזיאון ישראל, שהוא כתב יד איטלקי שהיה בשימוש יהודי אשכנזי שהגיע לצפון איטליה, שטחו של הטכסט המרכזי קטן מאוד ויש לו שוליים רחבים. בראשית הסידור, בשוליים, הועתקו שלושה חיבורים בכתובה קורסיבית (רהוטה): ספר חיי עולם, או כפי שהוא מכונה "ספר היראה" שהתחבר על-ידי יונה בן אברהם גירונדי בספרד במאה ה-13, ספר המנהגים של רבי יצחק טורנאו, ואגדת בראשית, או מדרש אליהו רבה. הטכסט של ספר המנהגים הוא זה שצופן בתוכו את הרעיון בדבר מקורו של כתב היד. רבי יצחק מטורנאו, מחבר ספר המנהגים, נולד כנראה בוינה בסוף המאה ה-14, ומוריו, אותם הוא מונה בהקדמה, כולם מאוסטריה. במבוא לספר המנהגים מסביר טורנאו כי קיבץ את המנהגים ואת המסורות של קהילות אוסטריה, הונגריה, סטיריה ומורביה, אולם בתוך הטכסט עצמו מופיעים שמות נוספים של קהילות מסוימות, כגון: ברנו וזנוימו, אשר אינם מוזכרים בנוסחים אחרים של חיבור זה. הוא מוכר לנו גם ממהדורות בדפוס. הוא זכה לפופולריות רבה, ומ-1566 הוא נדפס בוונציה, באמסטרדם, בלובלין ובקרקוב.

רק שתי גרסאות של ספר המנהגים נשמרו בכתב יד. האחת נמצאת באוסף אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק, והשניה בסידור של הרבי מרוז'ין. שני כתבי היד נכתבו במאה ה-15, והם נבדלים מעט זה מזה. שלמה שפיצר, שחקר ופרסם את הגרסאות השונות של כתב היד וגם של הדפוסים, שם לב לעובדה שכתב היד הועתק כנראה במזרח אירופה, משום ששמות מקומות כמו פולין, שלזיה ופוזן מצוינים בו, לעיתים במקום שמות של מקומות במורביה ובבוהמיה שבכתב היד של בית המדרש לרבנים. הטכסט מזכיר מספר מנהגים שמיוחדים לפולין ואשר אינם מופיעים בכתב היד שבניו יורק ולא במהדורות המודפסות.

נתבונן בתמונה 1 בעמוד טכסט לדוגמא. שטח הטכסט קטן. העיטור מתמצה במילת פתיחה מעוטרת על רקע זהב, עלה זהב אמיתי, ומסגרת מעוטרת בדגם צמחי, בתשלובת צמחית של עלים בשרניים, צבעוניים, שחופפים זה על זה. גם הדגם שבתוך האותיות של מילת הפתיחה

1. עמוד מתוך סידור הרבי
מרוז'ין, המאה ה-15,
אוסף מוזיאון ישראל,
ירושלים.

הוא צמחי, אבל מונוכרומי בצבע אחד, ולכך נשים לב אחר-כך, בהשוואה לספרים לא יהודיים. כידוע, בכתבי יד עבריים יש מילות פתיחה, להבדיל מאותיות פתיחה, איניציאלים, שמוכרים לנו מכתבי יד לטיניים.

בקטע העוסק בתפילות הנאמרות בשבת הגדול, נאמר: "ובמדינת פולן ובשליזיא אומר 'איתי מלבנון כלה...' ", "ובמדינת פולן", בלי י' (בכתיבה שהייתה מקובלת בסוף ימי הביניים). במקום אחר בכתב היד, בדף 23, בקטע הדן בתפילות הנאמרות בשבת שלאחר שבועות, אנחנו מוצאים: (תמונה 2) "ובמדינת פולין אומר 'שני זיתים'". שלמה שפיצר חשב שהמילה 'בפולן' מתייחסת לפולנא שבמורביה, אולם הדבר לא נראה לי סביר, כי פולין מוזכרת תמיד בכתב יד זה כמדינת פולין, והכוונה למנהג מדינה ולא למנהג עיר. גם צורת הכתיבה היא של פולין, כפי שהיה מקובל באותה תקופה.

עם נדידת יהודי אשכנז מזרחה לפולין ולאזור של מזרח אירופה, המנהג המקובל עליהם היה מנהג בני אוסטרייך, ולכן ספר המנהגים של טורנאו התקבל שם בשינויים מקומיים קלים. מן הבדיקה הטכסטואלית נראה כי כתב היד נכתב במזרח אירופה, כנראה בפולין, וההנחה הזאת מתחזקת מבדיקת סגנון העיטורים.

2. "ובמדינת פולן אומר 'שני זיתים'", תפילות שנאמרות בשבת שלאחר שבועות, מתוך סידור הרבי מרוז'ין, המאה ה-15, דף 23, אוסף מוזיאון ישראל, ירושלים.

3. אינקבולה מ-1494–1500,
ספריית האוניברסיטה
היאגלונית, קרקוב.

נעבור עכשיו לבדיקת סגנון העיטורים. העיטורים מורכבים ממילות פתיחה לתפילות השונות ומעיטורים בשוליים. לחלק מן הפתיחות נוספו עיטורים לשוליים. רק בהגדה יש אילוסטרציות לטכסט. איורים לטכסט אין כלל בכל כתב היד הזה, מלבד להגדה, ומכך נוכל להסיק שהקטע של ההגדה הועתק מהגדה אשכנזית נפרדת.

היכן מקומו של כתב היד הזה בתולדות האמנות בכלל, ובתולדות האמנות היהודית? בתולדות האמנות הוא שייך לקבוצה של כתבי יד ליטורגיים לשימוש אישי שהיו פופולריים מאוד בתקופה הגותית המאוחרת בקרב נוצרים ויהודים כאחד.

בחיפוש אחר השוואות שיעזרו לאתר את מקום הציור של סידור הרבי מרוז'ין, העליתי כי ההשוואות הקרובות ביותר מצויות דווקא בספרים מודפסים שצוירו ביד לאחר הדפסתם. מדובר בקבוצה של אינקובולות, דפוסי עריסה (ואני מתייחסת לדוגמאות מספריית האוניברסיטה היאגלונית בקרקוב), שנדפסו בנירנברג ובבזל, והשתמשו בהן בקרקוב. בקרקוב הוסיפו להן ידנית את מילות הפתיחה ואת עיטורי השוליים. תוספת הציורים ביד נעשתה לקראת שנת 1500, ובהשוואת העיטורים הללו לעיטורי הסידור מצאתי דמיון רב ביותר. תמונה 3 היא דוגמה לכך, עם האות T. כל הדף כולו הוא דפוס משנת 1494. רק לאות הפתיחה השאירו מקום ריק, ואותה ציירו ביד, כמו גם את מסגרת השוליים.

בתמונה 4 דף מעוטט מתוך הסידור של הרבי מרוז'ין. המילה 'ברוך' מעוטרת בעלה זהב. ראוי לציין כי הציפור המצוירת בעמוד זה הפוכה, ממש עומדת על ראשה, מדוע? התשובה ברורה: אם נהפוך את הדף, נגלה שלצייר שצייר את העיטור לא היה מושג איך קוראים עברית. מתוך מחשבה מוטעית שעברית נקראת משמאל לימין, החזיק הצייר את הדף הפוך והוסיף את הציורים. הוא ידע שבלוחית כתובה מילת פתיחה, אולם לא הכיר את האותיות. המסקנה המתבקשת היא שבעוד שהסופר היה ללא ספק היה יהודי, האומן לא היה יהודי, לא ידע עברית, ורק העתיק בציוריו דגמים. הוא קיבל ספר לעטר, כנראה בצורה של קונטרסים נפרדים שאחר-כך חיברו אותם ביחד, ובטעות צייר את הציור הפוך.

4. "ברוך", דף מעוטט מתוך סידור הרבי מרוז'ין, המאה ה-15, אוסף מוזיאון ישראל, ירושלים.

5. משה ובני ישראל חוצים את הים, מתוך סידור הרבי מרוז'ין, המאה ה-15, אוסף מוזיאון ישראל, ירושלים.

ייתכן מאוד שגם הצייר של ההגדה לא היה יהודי, אבל ללא ספק היה לו מקור של הגדה אשכנזית שממנו העתיק, והוא הונחה היכן לצייר את משה ובני ישראל חוצים את הים, לדוגמה (תמונה 5). הדמות בתמונה זו גוצה, ועיבוד הבד נעשה בסגנון מרכז אירופי. עיצוב הפנים וההצללה על פני הדמויות גם הם מאוד אופייניים לאזור שעליו אנחנו מדברים. בתמונה נראה משה, ואחריו בני ישראל, חוצים את הים. נראה, כאמור, שלמאייר היה דגם של הגדה אשכנזית שממנו העתיק את האיורים להגדה. ככל הנראה גם המאייר שהעתיק היה אומן לא יהודי. לסיכום, הסידור של הרבי מרוז'ין נכתב וצויר בסוף המאה ה-15, כנראה בדרום פולין. הוא נכתב בידי סופר יהודי ונמסר לאיור בידי צייר לא יהודי. לא ידוע עבור מי נכתב וברשותו של מי היה עד שהגיע לרשותו של ר' ישראל פרידמן, הרבי מרוז'ין, במאה ה-19, ונרכש על-ידי בית הנכות בצלאל ב-1951. על סמך אזכורים של מקומות בטכסט של ספר המנהגים ועל סמך השוואה סגנונית, נראה כי נוצר בפולין בסוף המאה ה-15.